

СЕРЕДОВИЩНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Сучасна гуманістична парадигма освіти передбачає формування цілісної особистості. Необхідною умовою реалізації цього завдання дослідники вважають цілісність педагогічної системи (В.Володько, Л. Масол, О.Савченко), цілісність педагогічного процесу (А. Слатьонін, А.Мищенко, Б.Лихачов, А.Рапацевич), цілісність освітнього середовища (І.Зязюн, Н.Гонтаровська, І.Кашекова, Л.Савенкова, Н.Шишлянникова) та ін.

Якщо виявити і вивчити фактори й механізми, які забезпечують цілісність, можна визначити шляхи, способи, умови досягнення поставленої мети.

У філософії під цілісністю розуміють певну систему взаємопов'язаних елементів, які ієрархічно співвіднесені і внутрішньо взаємодіють. В основі цього взаємозв'язку – суттєві, закономірні відношення, що забезпечують сутнісну детермінацію якостей об'єкта [12: 667].

У сфері художньої культури та архітектури (В.Глазичев, О.Гутнов, А.Іконніков, В.Шимко та ін.) цілісність визначають як “живу систему, кожний елемент якої відбиває властивості, або частку властивостей, цілого, в якій існування та розвиток окремого елементу є умовою існування й розвитку цілого, а деформація елементу сприяє занепаду або руйнуванню системи [15: 124].

У педагогіці поняття цілісності характеризує явища, процеси, системи з точки зору наявності основних компонентів, єдність і взаємозв'язок яких забезпечує їх повноцінне функціонування. Такими компонентами, системоутворюючими факторами дослідники (І.Бех, С.Гончаренко, В.Кузнецова, Л.Масол, О.Норов та ін.) вважають гуманістичні цінності й ціннісні орієнтації [9: 866-867].

Відтак, основою становлення цілісної особистості можна вважати формування гуманістичних ціннісних орієнтацій. Процес формування бажаних якостей особистості, тобто педагогічний процес, є елементом педагогічної системи й реалізується в педагогічному середовищі. Педагогічне середовище, яке впливає на особистість, виявляється в різних просторових межах, утворюючи багатоступінчасті мега-, мезо- і мікрорівні. Структура середовища, що впливає на будь-якого школяра може бути представлена схемами 1-3.

Схема 1 демонструє структуру мегарівня середовища впливів на особистість та її особливості; у схемі 2 представлено середовищні утворення мезорівня; схема 3 розкриває всі структурні елементи мікрорівня, через які безпосередньо здійснюється середовищний вплив на особистість.

Схеми 1-3 демонструють, що вплив вищих рівнів опосередковується нижчими. Кожен рівень включає певну спільність людей та систему діяльності, своє коло проблем. При цьому, всі рівні, крім школи, впливають на особистість спонтанно. Упорядкований, спеціально організований, цілеспрямований вплив покликана (може і повинна) здійснювати школа. В зоні найближчого, локального середовища відбувається формування ціннісних орієнтацій особистості. Шкільний компонент повинен домінувати, підпорядковувати собі інші складові локального середовища й визначати характер його впливу.

Відтак, виникає проблема забезпечення дієвої, формуючої взаємодії шкільного середовища та особистості.

Шляхи вирішення цієї проблеми багато хто з дослідників (С.Клепко, І.Козловська, В.Кузнецова, Л.Масол, М.Сова та ін.) шукають у полі сучасної педагогічної інтегралогії. Створення інтеграційного се-

редовища школи Н.Ганнусенко, І.Кашекова, Л.Масол, Л.Печко, Н.Шишлянникова та ін. називають умовою, що сприяє досягненню цілісної свідомості учнів.

Мезорівень:

Середовищні впливи на особистість Мегарівень:

У зв'язку з цим постають завдання:

- з'ясувати чинники, завдяки яким педагогічне середовище школи набуває інтеграційних властивостей;
- визначити фактори та механізми, що сприяють реалізації інтеграційних процесів;
- виділити елементи навчально-виховного процесу, які слугують інтеграторами.

На нашу думку, вирішення цих завдань можливе за умови використання “середовищного підходу” до організації освітнього процесу.

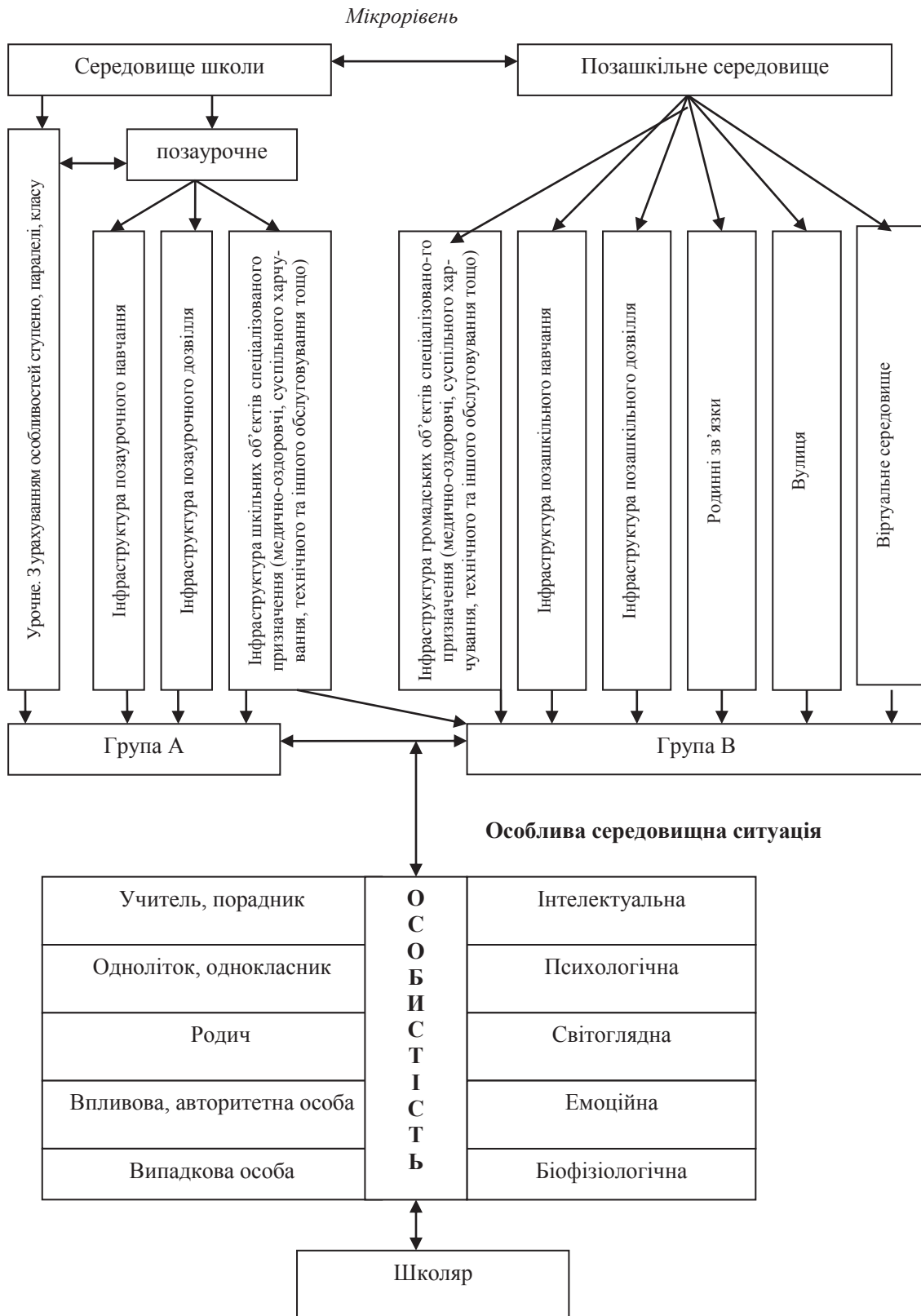
Уявлення про “середовищний підхід” виникло на початку ХХ сторіччя в найбільш соціальній галузі культури – архітектурі, й мала на увазі створення художньо-осмисленого, зручного для людини середовища міста, врахування різних аспектів гармонізації цього середовища.

Проблеми середовищного підходу досліджували фахівці в галузі культури В.Аронов, В.Глазичев, О.Гутнов, А.Іконніков, М.Посохін, В.Шимко та ін.

А.Іконніков узагальнює винаходи багатьох фахівців у сфері дослідження середовища та процесів у середовищі й визначає:

- сутність середовищного підходу як усвідомлене здійснення загальної тенденції розвитку матерії від хаосу до організованості, впорядкованості;
- психологічну умову реалізації цього підходу в практичній діяльності, особливість світосприйняття людини, потреба в досягненні цілісності середовища та всіх процесів у його межах;
- першооснову утворення середовища, якою є “соціальна драматургія”, що визначає мету гармонізації відповідно до суспільного ідеалу, впливає на фор-

ми середовища, гармонізує форми діяльності й поведінки людей.

Особливість використання середовищного підходу він вбачає в розширенні сфери художньої діяльності, яку вважає синтезуючим фактором організації середовища. На думку вченого, художня діяльність, мистецтво, які формують середовище, інтегрують усі прояви життя, втілюють світорозуміння й системи ідей та відбивають у цілісній уяві особистості все, що поєднує в собі реальне середовище [4].

Інтегруючи роль художнього начала А.Іконніков аналізує в історичному аспекті (визначає архетип середовища міст). Він досліджує змістовність середо-

вища міста: символіку, семантику архітектурних форм, їх соціокультурний зміст і значення для підтримки стабільної поведінки людей та соціальних структур. Учений наголошує на залежності форм середовища від системи, в якій вони сприймаються, від взаємодії значущих елементів у контексті, на соціальній функції значень, що несе середовище.

Йому належить постановка завдань:

– активізації культурних сенсів, що наповнюють середовище;

- досягнення адекватності середовища реальній структурі діяльності й емоцій;
- підтримки стабільних типів поведінки людей та, одночасно, забезпечення свободи вибору;
- визначення сучасного стилеутворення, як орієнтира для розробки принципів єдності предметів просторового оточення;
- акцентування уваги на психологічних аспектах сприйняття середовища;
- розробка уявлення про модель середовища в людській свідомості;
- розробка практичних механізмів утворення середовища;
- аналіз структури середовища міста;
- введення та розкриття сутності понять “каркас середовища”, “наповнення каркасу”, “орієнтири”, “домінанти”, “культурні й часові шари” та ін.

В.Шимко досліджує механізми застосування середовищного підходу як впорядкування значущих елементів для гармонізації середовищ цих утворень, досягнення їх цілісності. Він визначає гармонійність як властивість, що інтегрує спільну взаємодію різноманітних впливів та вражень із тим ступенем досконалості, які можливо досягти в існуючих умовах, а також принципи гармонізації середовища, що конкретизують певну ідейно-змістовну основу, образ, служать критеріями інтегрованості середовища. Учений наголошує, що визначені загальні принципи гармонізації можуть бути реалізовані в об'єктах будь-якого рангу, на будь-якому етапі розвитку. Такими принципами є:

- принцип повторюваності якостей цілого в частинах;
- принцип підпорядкованості частин у цілому;
- принцип співрозмірності (установлення масштабів, кількісних характеристик, розмірів, об'ємів) у відповідності з цілим і проміж собою;
- принцип урівноваженості частин цілого;
- принцип орієнтованості на створення єдиного образу.

Сутність середовищного підходу він вбачає в тому, щоб кожний функціонально необхідний елемент простору зробити його невід'ємною художньо виправданою частиною в тій мірі, яку дозволяють його естетичні властивості. При цьому, потенційна можливість порівняння художньої цінності всіх форм середовища дає можливість їх взаємозаміни, цілеспрямованого відбору [15].

В.Шимко подає нове розуміння синтезу в середовищі, де підпорядкованості, супідрядності впливів потребують усі об'єкти незалежно від їх архітектурного або будь-якого іншого походження. Він визначає завдання: забезпечення різними засобами того рівня свободи саморозвитку, який відповідає місцю цього компоненту у змістовній та естетичній ієрархії середовища й пропонує механізми:

- аналізу оцінки середовищної ситуації;
- організації спрямованої уваги;
- урахування особливостей сприйняття форм середовища;
- урахування функціональних особливостей.

В.Шимко класифікує різновиди простору (локальні, лінійні, системні тощо), виявляє етапи розвитку простору, наводить ієрархію засобів формоутворення візуального об'єкта середовища, визначає типи емоційних характеристик міських інтересів, взаємозв'язок утилітарних і художніх функцій.

Аналіз розглянутої літератури дозволяє визначити завдання щодо вдосконалення середовища, загаль-

ні принципи естетизації середовища, умови його розвитку, етапи, послідовність дій під час використання середовищного підходу, специфічні прийоми, засоби та інше в педагогічній діяльності.

У педагогіці поняття “середовищного підходу” зустрічаємо в працях А.Хуторського, Л.Савенкової.

А.Хуторський застосовує цей підхід у зв'язку з особливостями передачі змісту навчального матеріалу предмету не прямо, а у процесі навчальної діяльності під час вивчення освітніх об'єктів, колективної комунікації, порівняння досягнутих результатів із культурно-історичними аналогами.

У визначенні мовної взаємодії зв'язку “учень - середовище”: мови фізичних органів чуття, логічної мови, комутативної мови, мови понадчуттєвої взаємодії зі світом, мови рефлексивної діяльності [8;95].

За середовищним підходом зміст освіти трактується А.Хуторським як засіб самопрояву учня. Акцентується увага на особливостях особистісного відбиття змісту освіти: кожен учень конструює й будує за результатом особистісної діяльності внутрішній зміст освіти, відмінний від зовнішнього, який задається.

Автор підкреслює, що середовищний підхід до змісту освіти є не лише особистісним, а й продуктивним, бо він орієнтований на створення учнем “внутрішнього освітнього продукту” у формі прирощення знань, вмінь, здібностей, способів діяльності, цілей і цінностей, а також зовнішніх, відчужених від нього освітніх продуктів: досліджень, творів мистецтва та ін.

А. Хуторський визначає вузловими проблемами опанування середовищного підходу:

- розуміння відмінності освітнього середовища від освітніх засобів;
- визначення місця, ролі, особливості діяльності вчителя, який використовує освітнє середовище для організації навчання;
- особливості застосування середовищного підходу для досягнення базового навчального мінімуму;
- виділення особистісно значущих елементів освітнього середовища;
- визначення вектору особистісного освітнього середовища (до чого спонукає рух);
- визначення основних функцій середовища щодо діяльності особистості;
- організація сприйняття середовища через утворення його асоціативних, графічних, символічних образів;
- визначення бажаних результатів діяльності в певному середовищі (зовнішній та внутрішній освітній продукт, який буде створений).

У педагогіці мистецтва Л.Савенкова [9: 4] пропонує використання середовищного підходу до викладання образотворчого мистецтва у двох напрямках:

- формування уявлення про зорову розбіжність понять «природне середовище» та «штучне середовище», як утворення нового, незвичного;
- формування уявлення про світ архітектури, що спирається на художньо-практичну діяльність, спрямовану на досягнення вміння створювати середовище.

Середовище розглядається як художньо-організований простір. В основу покладено опанування дітьми різноманітних способів організації простору.

Спільність поглядів усіх цих учених, які пропонують середовищний підхід для формування бажаних якостей особистості, дозволяє екстраполювати деякі надбаня різних галузей культури (зокрема архітектури) на педагогічні процеси та ввести до педагогічної науки і практики такі загальні визначення: *середовищний підхід* – це система відношень між різними елементами навчально-виховного процесу, спрямована

на гармонізацію середовища школи, досягнення його цілісності. Це своєрідний каталізатор інтеграційних процесів, який створює стійку тенденцію на підтримку та будівництво цілісності.

Цілісність - набута якість середовища, що знаходиться у стані постійних динамічних перетворень; за умови підтримки і спрямування інтеграційних процесів формується нова цілісність, яка також не є незмінною.

Середовищний підхід має на увазі налагодження сукупної незаперечної діяльності всіх компонентів навчально-виховного процесу у шкільному середовищі у спільному ціннісно-емоційному ключі, внесення принципів гармонії в цю діяльність.

Середовищний підхід спрямований на відбір значущих елементів, які сприяють досягненню цілісності шкільного середовища за критерієм оптимальності. Кожний елемент, що потрапляє до орбіти процесу утворення цілісності, або повинен стати його невід'ємною, педагогічно виправданою частиною в тій мірі, що дозволяє його інтеграційні властивості, або від нього треба відмовитися чи трансформувати.

Цілеспрямований відбір, взаємозаміна компонентів цілого, що забезпечені потенційною можливістю порівняння їх педагогічних цінностей та інтеграційних можливостей, сприяє досягненню оригінальних і ефективних комбінацій, акцентуванню більш змістовних компонентів.

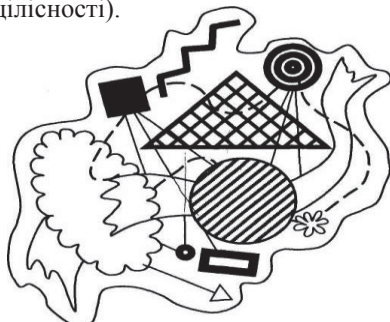
Унаслідок застосування середовищного підходу створюється відкрита система фундаментальних принципів на рівні цінностей, сенсів, значень, яка забезпечує умови для встановлення багатограних зв'язків між предметами, явищами, галузями знань, видами діяльності тощо. Шкільне середовище стає інтегрованим і інтеграційним.

Перше - якість, наслідок цілеспрямованого впливу зовнішніх та внутрішніх факторів, відбору компонентів і встановлення гармонійних взаємозв'язків між ними.

Друге - властивість, що виявляється у здатності середовища здійснювати інтеграційний (з'єднуючий) вплив на елементи навчально-виховного процесу.

Можна стверджувати, що інтегроване середовище водночас є інтеграційним. Характерною властивістю інтегрованого середовища є його цілісність, якій, у свою чергу, притаманна інтеграційність.

Дію середовищного підходу можливо наочно уявити собі за допомогою графічних ілюстрацій. Рисунок 1 унаочнює стан середовища школи перед застосуванням середовищного підходу (до формування його цілісності).

Умовні позначення:

▲ ● □ ○ - навчальні предмети

◎ - позаурочна діяльність

— - система зв'язків

Рис. 1. Традиційний підхід до утворення середовища школи

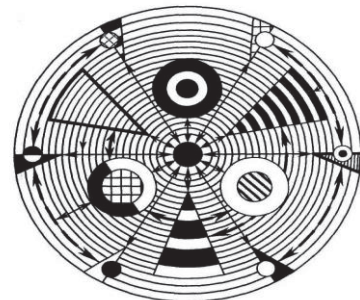
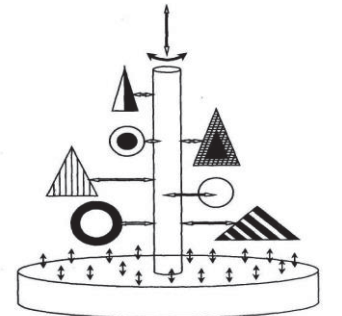
Різномірні елементи з різним ступенем і різним характером взаємодії та взаємозв'язків створюють

аморфне середовище. Воно безлике, невиразне, вплив деталей на ціле не відчутний, напевне він незначний. Зв'язки між елементами середовища ситуаційні, спонтанні, не відчужається конструктивної підстави, структурного каркаса, відсутня сталість цілого.

Екстенсивний шлях - насичення новими елементами, не змінює загального стану середовища. Ілюстрації 2 і 3 демонструють зміни, які відбуваються в середовищі школи за умови використання середовищного підходу.

Припустимо, що існує деяка інтеграційна основа зі своєю інтеграційною віссю (вісями), які створюють "каркас" системи. На них орієнтуються всі різномірні елементи середовища. Ці елементи являють собою підсистеми, розташовані на різних орбітах. Ступінь наближення до центру залежить від інтеграційних властивостей кожного елемента. Ця система функціонує в "силовому" полі, що впливає на особистість з максимальною ефективністю. Орбіти і радіуси - це взаємозв'язки, які забезпечуються певними засобами гармонізації (оптимізації) середовища.

Шкільне середовище трансформується, що бачимо на рис. 2.

Умовні позначення:

◎ ◎ ◎ - інтеграційна база

⊥ ● - інтеграційна вісь

◎ ▲ ○ - елементи навчально-виховного процесу

— - система зв'язків.

Рис. 2. Модель інтегрованого середовища

Варіантів цілісності може бути безліч при незмінному інтеграційному центрі (каркасі). У зв'язку з цим виникають такі завдання:

- визначити інтеграційний центр, вісь;
- з'ясувати чинники, які складають інтеграційне "силове поле" середовища;
- виявити засоби і механізми гармонізації (оптимізації) середовища.

Аналіз літератури свідчить, що загально визначеним інтеграційним ядром є цінності й ціннісні орієнтації, на якому наполягають такі вчені, як І.Бех, С.Гончаренко, В.Кузнецова, Л.Масол, Н.Нікітіна, О.Норов, О.Савченко, В.Пікельна та ін.

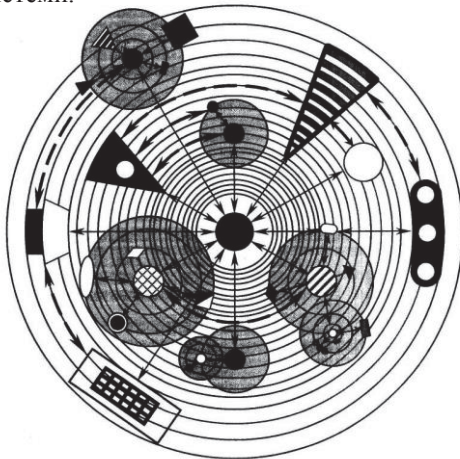
Деякі фахівці інтеграційними центрами вважають національний менталітет, національні традиції, літе-

ратуру, міжнародні зв'язки, культурне та інтеркультурне виховання, іноземну мову, духовність, яку розуміють, як мораль, релігію, естетику, соціологічні дисципліни, словесність, лінгвістичне, валеологію, історію філософії, теорію пізнання, методологію науки, мову, математику, інформатику, філософію, технологію, спільність методологічних засад (філософських, кібернетичних, математичних методів пізнання) тощо.

Якщо їх згрупувати за певними ознаками, одержимо інтеграційні групи, або підсистеми:

- 1) за певним збігом: змісту; проблеми, що вирішують; спільної термінології; методики викладання;
- 2) за ступенем наближення до сфери потреб особистості (за ступенем спільності чи розбіжності із потребами, ступенем вираження потреб);
- 3) за масштабом охоплення сфер діяльності людини, спрямованістю на формування або розвиток певної сфери особистості: емоційної, інтелектуальної, фізичної тощо;
- 4) за спрямованістю на формування або розвиток схожих вмінь, навичок;
- 5) за спрямованістю на формування або розвиток певних якостей тощо.

Ці підсистеми складаються навколо другорядних центрів, створюють поліцентричне поле в межах загальної системи.

Умовні позначення:

- - загальний інтеграційний центр
- ⊗ ⊙ - інтеграційні центри II порядку
- ⊗ ⊙ ⊛ ⊜ - окремі елементи систем, або інтеграційні центри III порядку

Рис. 3. Поліцентричне структурування шкільного середовища

Рис. 3. Поліцентричне структурування шкільного середовища

Центри II порядку створюють стабільні або ситуаційні підсистеми, які об'єднують свої групи притягання і можуть утворювати підсистеми із центрами III, IV та інших порядків.

Припускаємо, що кожний елемент, який виступає центром I та інших порядків, може залежно від ситуації бути і центром, і рядовим елементом. Тобто в інтегрованому середовищі компоненти можуть:

- мінятися місцями;
- одночасно служити центрами різних підсистем молодших порядків;
- виконувати в одній і тій же підсистемі роль центру і рядового структурного елементу.

Периферійні центри можуть бути зв'язані між собою безпосередньо, а можуть – через головний (базовий) центр.

Функцію зв'язування, синтезування периферійних центрів між собою та із головним центром виконують "силові лінії" і "силового поля", які створюють інтеграційне "силове поле" інтегрованого середовища. Ускладнення вихідної картини демонструє різноманітність відношень та їх безмежну варіабельність в гармонізованому інтегрованому середовищі.

Середовищний підхід пропонує ціннісно-емоційний ключ до розкриття сутності та змісту "силових ліній" і "силового поля", що забезпечує зв'язки та взаємовпливи елементів середовища.

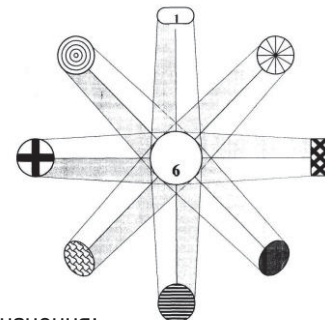
Цінність - загальний інтеграційний ланцюг, який притаманний кожному з елементів навчально-виховного процесу, кожному об'єкту та явищу дійсності. Цінності створюють "точки тяжіння" між головним та другорядними інтеграційними центрами, які спрямовані на досягнення цілісності навчально-виховного процесу; своєрідну інтеграційну сітку, що охоплює інтеграційне поле середовища, умови для досягнення цілісності навчально-виховного процесу.

З аксіологічної точки зору цілісний виховний процес - це процес трансформації цінностей у ціннісні орієнтації [17: 27]. Аналіз літератури свідчить, що багато дослідників (І.Бех, І.Бужина, І.Зязюн, Л.Масол, Н.Нікітіна, О.Норов та ін.) уважають пріоритетним у процесі трансформації цінності в ціннісні орієнтації естетичний аспект цінності, його вплив на емоційно-чуттєву сферу особистості.

Середовищний підхід розглядає естетичні компоненти цінностей окремих елементів шкільного середовища та інтеграційних центрів як спільне інтеграційне естетичне поле, в якому здійснюється процес формування цілісної особистості (її орієнтацій) за алгоритмом: "від почуття до усвідомлення і далі до етично-зумовленої діяльності". Чим більш розвинене, активне це поле, тим сильніший його вплив на особистість. Отже, середовищний підхід має бути спрямованим на підсилення або створення естетичного поля середовища шляхом підсилення або створення естетичної складової цінності кожного елемента середовища.

Вплив середовищного підходу на трансформацію цінності в ціннісну орієнтацію ілюструє трансформація схеми 2 (запропонована О.Норовом [7;26]).

У схемі 2 акцентовано естетичний аспект, механізм охоплення особистості естетичним полем, що є умовою перетворення цінності в особистісне надбання людини.

Умовні позначення:

- ⑥ - особистість
- ① ⊗ ⊙ ⊛ ⊜ - об'єкти середовища

Рис. 4. Емоційно-ціннісні впливи на особистість

У зв'язку із вищенаведеним особливого значення набуває мистецтво в школі, в тому числі - шкільні предмети мистецтва.